

Hamza Gábor

A „Harmadik Róma” (Tret’ij Rim) eszméje és Oroszország

Történeti áttekintés

The Idea of “Third Rome” (Tret’ij Rim) and Russia

Historical Survey

Összefoglalás

A Római Birodalom Nagy Theodosius császár halálát követően történt két részre szakadása két, egymástól eltérő birodalmi koncepció kialakulásához vezetett. A Kelet-római Birodalomban, Bizáncban az uralkodók személyükben összpontosították az egyházi és a politikai hatalmat, ami cezaropapizmus néven vált ismertté. Moszkva évszázadokon át a Római Birodalom örökösének, „Harmadik Rómának” tekintette magát. Az európai hatalmak és a pápaság a bizánci örökség Oroszországra való átszállásának jogszerűségét nem ismerték el. Ennek ellenére ez az eszme az orosz jogi és politikai gondolkodásban a cári Oroszország megszűnéséig jelen volt.

Summary

The splitting up of the Roman empire into two parts after the death of emperor Theodosius the Great led to the formation of two diametrically different concepts in relation to the empire. In the Eastern Roman Empire, in Byzantium the emperors concentrated in their own person the ecclesiastical and the political power. This concept became known under the name of cesaropapism. Moscow viewed herself

DR. HAMZA GÁBOR egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem
Állam- és Jogtudományi Kar, Római Jogi Tanszék, az MTA rendes tagja
(gabor.hamza@ajk.elte.hu).

throughout centuries as “Third Rome” i.e. as successor state of the Roman empire. The European empires as well as the Holy See did not recognize the legitimacy of the transfer of the Byzantine heritage to Russia. However, this concept played a dominant role in the Russian legal and political thinking until the demise of the tsarist empire.

KÉT BIRODALMI KONCEPCIÓ:
NYUGATI BIRODALOM ÉS KELETI BIRODALOM

A Római Birodalom (Imperium Romanum) Kr. u. 395-ben, Nagy Theodosius császár halálát követően történt két részre szakadása két, egymástól eltérő, különböző birodalmi koncepció kialakulásához vezetett. A Keletrómai Birodalomban (Pars Orientis Imperii Romani), a Nagy Konstantin (306–337) császár által 330-ban alapított Konstantinápolyban (Bizáncban), az „Új Rómában” (görögül: „Nea Roma”) az uralkodók sikerrel összpontosították személyükben a vallási és a politikai hatalmat, ami az ún. ceszaropapizmus néven vált ismertté I. Justinianus bizánci, keletrómai császár uralkodása idején.

Nyugaton a két *potestas* (hatalom) elmélete, melyet Gelázius pápa dolgozott ki, pontosan az „auctoritas apostolicae sedis” fogalmán alapszik, amelyből ki kell venni a bírói és fegyelmezési, diszciplináris *potestas*t, amelyet a pápa testesít meg, mint *princeps ecclesiae* vagy *princeps apostolorum*. A konstantinápolyi pátriárka kétségtelenül másodlagos súllyal rendelkező személyiség volt, aki a császár politikai elképzelései megvalósításának eszköze lett.

Sacerdos imperator. Ez a kifejezés szakrális és ahhoz kapcsolódó politikai hatalmat jelentett, az egy személyben *sacerdos* és a császár kettős feltételével, aki dönthetett dogmatikai kérdésekben is. Epiphanius, Konstantinápoly érseke (*archiepiscopus*) a következőképpen fogalmazott: „*Quomodo oporteat episcopos et reliquos clericos ad ordinationem deduci et de expensis ecclesiarum.*” (Novella VI., praefatio.) I. Justinianus császár az egyházat védelmébe vette, isteni segítséggel. (Codex Iustinianus I. 3. 54. pr.) A konstantinápolyi tanács 536-ban egyértelműen hangsúlyozta a császár egyház feletti hatalmát: „*Praeter opinionem et iussum imperatoris nihil in ecclesia fieri debere.*”

OROSZORSZÁG MINT RÓMA, A RÓMAI BIRODALOM ÖRÖKÖSE

Mihail Szergejevics Gorbacsov, a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának (Verhovnyij Szovjet) elnöke¹ 1989-ben aktív rész vállalt a 400 évvel korábban, 1589-ben kihirdetett *Gramota Ulozsennaja* (Alkotmányos Charta) alkalmával tartott moszkvai állami megemlékező ünnepségen. Gorbacsov részvételének, jelenlétének az ünnepélyes külsőségek között megtartott megemlékezésen komoly politikai jelentősége volt.

Az orosz cári címet, titulust nemzetközi viszonylatban III. Iván cár (1462–1505) használta először 1473-ban, miután házasságot kötött Paleolog Szófiával (Sophia Pa-

laiologos), az utolsó bizánci, keletrómai császár, XI. Konstantin (1449–1453) unokahúgával.²

A Moszkvát Bizánc, illetve Konstantinápoly „örökösének” tekintő ideológia legjelentősebb megfogalmazója, a 16. század elején élt, pszkovi Filofej (görögül: Philotheos) szerzetes I. Justinianus császár VI. novellája alapján dolgozta ki az egyházi hatalom (latinul: sacerdotium, görögül: hierosyné) és a világi hatalom (latinul: imperium, görögül: basileia) egységének elvét (görögül: symphónia, oroszul: szvjascsennaja szugubica), amely egyúttal az egyház uralkodónak való alávettségét, tőle való függőségét is jelentette (cezaropapizmus).

A *translatio imperii* eszméjével Roberto Francesco Romolo Bellarmino (1542–1621) jezsuita szerzetes, bíboros foglalkozott behatóan. Munkája ma is rendelkezik aktualitással. Említést érdemel, hogy Roberto Bellarmino Pázmány Péter (1570–1637) bíboros, esztergomi érsek, a budapesti ELTE jogelődje alapítójának tanára, mestere volt Rómában, és szerzője a *De translatione imperii Romani a Graecis ad Francos adversus Matthiam Flaccium Illyricum libri tres* című tractatusnak.³ Ezt a munkáját 1583-ban írta, és néhány évvel később, 1589-ben publikálta. Roberto Bellarmino elveti Flacius Illyricus nézetét, mely szerint „passim figmentum et fabulae appellat quod vulgo creditur, imperium Romanum translatum a Graecis ad Germanos Summi Pontificis auctoritae”.⁴

Említést érdemel, hogy Antonio (Antonius) Possevino (1533/1534–1611) volt az első jezsuita szerzetes, aki ellátogatott Moszkvába, és ott komoly missziót, küldetést teljesített. Antonio Possevino kitűnő kapcsolatot ápolt Báthory Istvánnal.

A cári címet, titulust I. Miksa német-római császár (1508–1519) már III. Vaszilij orosz cár (1505–1533) uralkodása idején elismerte, a bizánci pátriárka azonban ezt a maga részéről IV. (Rettegett) Iván (1533–1584) bizánci rítus szerinti megkoronázásához (1547) kötötte. 1589-ben került sor a moszkvai patriarchátus létesítésére, mely az autokefál (önálló) orosz ortodox egyház születését, létrehozását jelentette. Fontos utalnunk arra, hogy a keleti ortodoxia a római katolikus egyháztól eltérően „nemzeti” alapon szerveződik, következésképpen nem egységes. A moszkvai ortodox pátriárka tekinthető súlyra, tekintélyre alapján a konstantinápolyi pátriárkák utódjának. Ebben döntő szerepet játszik az a tény, hogy a moszkvai pátriárka egyházi vezetője a több mint százmilliót számláló görögkeleti vallású hívőknek.⁵

A bizánci római jog (ius Graeco-Romanum, illetve ius Byzantinum) az így kialakult orosz cári birodalom területén továbbra is éreztette hatását. Így például már IV. Iván cár megbízást adott a *Codex Iustinianus* orosz nyelvre történő fordítására.⁶ Ez a terv, elképzelés azonban, sajnos, nem realizálódott.

Alekszej Mihajlovics cár (1645–1676) 1649-ben kihirdetett törvénykönyve, a *Szobornoje Ulozsenyje* (magyarul: „Országgyűlésen elfogadott törvénykönyv”) az egyházatyáktól származó szövegeken és a cári rendeleteken (ukázokon) kívül a bizánci (római) jogot – a preambulum utal a görög (bizánci) császárok törvényeire, a „Gradszkije Zakoni”-re⁷ – is tartalmazta. Összeállítója, Nyikita Odolevszkij ugyanis azt kapta feladatul, hogy a bizánci császárok, uralkodók magánjogi törvényei közül válogassa ki a legmegfelelőbb normákat, és a hazai törvényeket (ius patrium) azok alapján vizsgálja felül.

A törvénykönyv, kompiláció anyaga döntően az orosz szokásjogra és az 1588-ban elfogadott III. Litván Statútumra épül. A bizánci római jog – főleg a *Procheiron* és *Eklogé* – hatása pedig csak kisebb mértékben, főleg a büntetőjog vonatkozásában mutatható ki.

A hagyomány szerint 1147-ben alapított Moszkva, a főváros, ahol 1448-ban választottak először orosz metropolitát, 1589-ben vált önálló (autokefál) egyházkermányszintű központtá, miután az abban az évben tartott szinóduson elfogadott ún. Alkotmányos Chartát a bizánci (konstantinápolyi) ökumenikus pátriárka is aláírta. Említést érdemel ugyanakkor, hogy ennek ellenére a moszkvai pátriárkátus, mint ötödik ortodox pátriárkátus, de jure elismerésére csak évekkel később, 1593-ban került sor.

Moszkva ezután, évszázadokon át Bizánc, az „Új Róma” (Nea Rhoma) mintáját követve, a Római Birodalom (Imperium Romanum), pontosabban a *Pars Orientis Imperii Romani* örökösének, azaz „Harmadik Rómának” tekintette magát. Ugyanakkor említést érdemel, hogy az európai hatalmak és a pápaság a bizánci örökség Oroszországra való átszállásának (translatio imperii) jogszerűségét nem ismerték el. Mindazonáltal ez az eszme az orosz közjogi és politikai gondolkodás terén egészen 1917-ig nagy jelentőséggel bírt.

JEGYZETEK

- ¹ Mihail Gorbacsov 1990 márciusában lett a Szovjetunió elnöke. Az 1977-ben elfogadott („breznyevi”) alkotmány módosítása eredményeként hozták létre ugyanis az elnöki funkciót, és szüntették meg a Legfelsőbb Tanácsot (Verhovnij Szovjet), mint kollektív, „szocialista típusú” államfői intézményt.
- ² A „Harmadik Róma” eszméje és Oroszország kapcsolatára nézve a gazdag irodalomból lásd Dimitri Strémooukhoff: *Moscow the Third Rome. Sources of the Doctrine*. Speculum, Vol. 28, No. 1., 1953; *Social and Political Thought in Byzantium from Justinian I to the Last Palaeologus. Passages from Byzantine writers and documents*. Translated with an introduction and notes by E. Baker, Oxford, 1957; Werner Goetz: *Translatio imperii*. J. C. B. Mohr, Tübingen, 1958; A. L. Goldberg: *K predisztorij idej Moszkva-tretij Rim. Kulturnoe naszedije drevnej Ruszi*. Moszkva, 1976; Pierangelo Catalano: *Fin de l'Empire romain? Un problème juridico-religieux*. In: Roma Costantinopoli Mosca. Napoli, 1983, 543–556. o.; Z. V. Udalcova: *La Russie de Kiev entre Rome et Constantinople. Les échanges culturels avec Constantinople*. In: Roma, Costantinopoli, Mosca. Napoli, 1983, 435–446. o.; J. N. Scsapov – N. V. Szinyicsina: *La Rome antique et médiévale dans les textes russes du XIe au XVIe s.* In: Roma, Costantinopoli, Mosca. Napoli, 1983, 481–503. o.
- ³ In: Opera omnia tom. IV. Pars 2, 35–103.
- ⁴ Lásd J. L. Orella Unzué: *Il concetto di impero romano e il problema della „translatio” nella polemica tra Flacio Illirico e Bellarmino*. In: Roma, Costantinopoli, Mosca. Atti del I Seminatio Internazionale di Studi Storici. Napoli, 1983, 151–171. o. és Enrica Fabbri: *Roberto Bellarmino e Thomas Hobbes. Teologie politiche a confronto*. Aracne, Roma, 2009, 68. o.
- ⁵ Itt utalunk arra, hogy a nagy skizmára, a nyugati és a keleti egyház elszakadására 1054-ben került sor. Az egyházszakadás óta a két egyház közötti kapcsolatot, VI. Pál pápa és I. Athenagorasz konstantinápolyi ökumenikus pátriárka megfogalmazása szerint, mindkét oldalról a „támadó szavak, alaptalan rágalomok, inszINUÁCIÓK és elítélendő tettek” jellemezték. A két egyház kapcsolatát jellemző feszültség az 1960-as években, a II. vatikáni zsinat idején enyhült. Az ökumenizmusra irányuló törekvések, kísérletek a Vatikánban, mint erre egy zsinati dekrétum is kifejezett formában utal, ebben az időben jelentkeztek komoly formában.

- ⁶ A *Codex Iustinianus (repetitae praelectionis)*-ra nézve lásd az irodalomból Földi András – Hamza Gábor: *A római jog története és intéstitúciói*. 20. átdolg. és bőv. kiadás, Oktatókutató és Fejlesztő Intézet, Budapest, 2015, 97. o. A császár rendeleteket magában foglaló második *Codex Iustinianus* I. Justinianus császár 534 végén, a *Cordi nobis* kezdetű császári rendelettel, constitúcióval léptette hatályba.
- ⁷ A „grad” várost jelent, és ebben az összefüggésben Konstantinápolyra, Bizáncra utal. A Római Birodalom (*Imperium Romanum*) új fővárosának ünnepélyes külsőségek között történő felavatására I. Constantinus császár uralkodása alatt, 530. május 11-én került sor. A város neve „Második Róma”, illetve „Új Róma” (*Nova Roma*) lett. I. Constantinus császár 337-ben bekövetkezett halálát követően a népnyelvben a „Konstantinopolisz” elnevezés honosodott meg. Az új név fokozatosan háttérbe szorította a „Második Róma”, illetve az „Új Róma” nevet.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Paolo Angelini: *The Code of Dusan 1349–1354*. Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis, Vol. 80, 2012, 77–93. o.
- Günter Baranowski: *Die Russkaja Pravda. Ein mittelalterliches Rechtsdenkmal*. Peter Lang, Frankfurt am Main, 2005.
- Günter Baranowski: *Die Gerichtsurkunde von Pskov*. Peter Lang, Frankfurt am Main, 2008.
- Günther Barudio: *Die Macht des Hegemonialismus – das Moskauer Zarentum*. In: Pipers Handbuch der politischen Ideen. Hrsg. von I. Fetscher, H. Münkler, München, 1985, 189–198. o.
- Il battesimo delle Terre Russe. Bilancio di un millennio*. A cura di S. Graciotti, Leo S. Olschki, Firenze, 1991.
- I. D. Beljajev: *Lekcii po isztorili ruzskogo zakonodatjelsztva*. Moszkva, 1901.
- Henrik Birnbaum: *The Balkan Slavic Component of the Medieval Russian Culture*. In: *Medieval Russian Culture*. Eds.: Henrik Birnbaum, Michael S. Flier, University of California Press, Los Angeles – London 1984, 3–30. o.
- István Borzsák: *Giustino, la „translatio imperii” e la „Terza Roma*. *Rivista di Studi Ungheresi*, Vol. 4, 1989, 75–81. o.
- Danilo Ceccarelli Morolli: *Il diritto dell’Impero Romano d’Oriente. Introduzione alle fonti e ai protagonisti*. Pontificio Istituto Orientale, KANONIKA, Vol. 21, 2016.
- Ugo E. Coli: *Sur la notion d’imperium*. *Revue Internationale des Droits de l’Antiquité (RIDA)* Vol. 7, 1960.
- Pavel M. Dolukhanov: *The Early Slavs. Eastern Europe from the Initial Settlement to the Kievan Rus*. Routledge, London – New York, 1996.
- Erich Donnert: *Das Kiewer Russland*. Urania Verlag, Leipzig, 1983.
- Paul Dukes: *A History of Russia. Medieval, Modern, Contemporary 882–1996*. Duke University Press, London, 1997.
- Francis Dvornik: *The Slavs in European History and Civilisation*. Rutgers University Press, New Brunswick, 1962.
- A. Eck: *Le Moyen âge russe*. Maison du Livre Etranger, Paris, 1933.
- Denise Eeckaute-Bardery: *Thesaurus des institutions de l’ancienne Russie (XI–XVIIe siècles)*. Paris, 1986.
- Gustav von Ewers: *Das älteste Recht der Russen in seiner geschichtlichen Entwicklung*. Dorpat, 1826.
- Joseph M. Feldbrugge: *The Law of Land Tenure in Kievan Russia. Russian Law. Historical and Political Perspectives*. Ed.: W. E. Butler, Leiden, 1977, 1–28. o.
- John Fennell: *Ivan the Great of Moscow*. MacMillan, London 1961.
- John Fennell: *The Crisis of Medieval Russia*. Routledge, London, 1983.
- Julius Forssman: *Die Beziehungen altrussischer Fürstengeschlechter zu Westeuropa*. Lang, Bern, 1970.
- Pietro De Francisci: *Intorno alla natura e alla storia dell’auspicium imperiumque*. In: *Studi E. Albertario*. I. Milano, 1953.
- Pietro De Francisci: *Intorno all’origine etrusca del concetto d’imperium*. *Studi Etruschi*, No. 24., 1955.
- Pietro De Francisci: *Primordia civitatis*. Lateran University Press, Roma, 1959.
- Simon Franklin: *The Empire of the Rhomanoi as Viewed from the Kievan Russia: Aspects of Byzantino–Russian Cultural Relations*. *Byzantion*, Vol. 53, 1983, 507–537. o.

Hamza Gábor – A „Harmadik Róma” (Tretyij Rim) eszméje és Oroszország

- Simon Franklin: *Literacy and Documentation in Early Medieval Russia*. Speculum, Vol. 60, No. 1., 1985, 1–38. o.
- Simon Franklin – Jonathan Shepard: *The Emergence of Rus' 750–1200*. Longman, London – New York, 1996.
- I. R. Frojanov: *Kijevszkaja Rusz. Ocserki szocialno-polityiceszkaj isztoriji*. Leningrad, 1980
- Gesellschaft und Kultur Russlands im frühen Mittelalter*. Hrsg. von Erich Donnert, Halle, 1981.
- S. Godek: *Wpływ prawa Bizantyjskiego na opiekę w Ruskiej prawdzie i w i statucie litewskim*. In: Zeszyty Prawnicze I. Warszawa, 2001, 123–149. o.
- Carsten Goehrke: *Frühzeit des Ostslaventums*. WBG, Darmstadt, 1992.
- L. K. Goetz: *Kirchenrechtliche und kulturgeschichtliche Denkmäler Altrußlands nebst Geschichte des russischen Kirchenrechts*. Stuttgart, 1905. (Nachdruck, Amsterdam, 1963.)
- F. Gorlé: *La preuve judiciaire dans l'ancien droit russe*. Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis, Vol. 45, 1977, 67–94. o.
- V. L. Gsovski: *Roman Private Law in Russia*. Bullettino dell'Istituto di Diritto Romano (BIDR), 46, 1939, 363–375. o.
- Darrell P. Hammer: *Russia and the Roman Law*. American Slavic and East European Review, Vol. 16, 1957, 1–13. o.
- Gábor Hamza: *Römisches Recht in Russland und in der Sowjetunion. I. Die russischen Fürstentümer (Russland bis 1918)*. ANNAEUS, 2, 2005, 123–138. o.
- Richard Hellie: *Muscovite Society*. The University of Chicago, Chicago, 1967.
- Richard Hellie: *Slavery in Russia 1450–1725*. University of Chicago, Chicago, 1982.
- Richard Hellie: *Ulozhenie Commentary*. Russian History, Vol. 15, 1988, 181–224. o.
- Richard Hellie: *The Economy and Material Culture of Russia 1600–1725*. University of Chicago Press, Chicago – London, 1999.
- Manfred Hellmann: *Moskau und Byzanz*. Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, Vol. 35, 1969, 321. skk. o.;
- Geoffrey Hosking: *Russland. Nation und Imperium 1552–1917*. Siedler Verlag, Berlin, 2000.
- Edgar Hösch: *Orthodoxie und Häresie im alten Russland*. Wiesbaden, 1975.
- Daniel H. Kaiser: *The Growth of the Law in Medieval Russia*. Princeton University Press, Princeton, 1980.
- Josef Kohler: *Russkaja Pravda und das altslawische Recht*. Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft Bd. 33, 1916, 289. skk. o.
- Samuel Kucherov: *Indigenous and Foreign Influences on the Early Russian Legal Heritage*. Slavic Review, Vol. 31, 1972, 257–282. o.
- Wolfgang Kunkel: *Magistratische Gewalt und Senats Herrschaft*. Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt 2, Walter de Gruyter, Berlin – New York, 1972.
- Franz Leifer: *Die Einheit des Gewaltgedankens im römischen Staatsrecht*. Leipzig, 1941.
- Victor Leontovitsch: *Die Rechtsumwälzung unter Iwan dem Schrecklichen und die Ideologie der russischen Selbstherrschaft*. Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 1947.
- Wenzel A. Maciejowski: *Slavische Rechtsgeschichte. In vier Theilen. Aus dem Polnischen von F. J. Buss und M. Nawrocki. Mit Anmerkungen aus der vergleichenden Rechtswissenschaft begleitet. I–II*. Leipzig, 1835–1839.
- John Meyendorff: *Byzantium and the Rise of Russia*. Cambridge University Press, Cambridge, 1981.
- John Meyendorff: *Byzantium and the Rise of Russia*. St. Vladimir's Seminary Press, Crestwood, 1989.
- The Muscovite Law Code (Ulozhenie) of 1649*. Ed.: R. Hellie, Irvine, California, 1988.
- Dimitri Obolensky: *Russia's Byzantine Heritage*. Oxford Slavonic Papers, Vol. 1, 1950, 37–63. o. (Reprint: D. Obolensky: *Byzantium and the Slavs*. Collected Papers. London, 1971.)
- Dimitri Obolensky: *Byzantium, Kiev and Moscow. A Study of Ecclesiastical Relations*. Dumbarton Oaks Papers, Vol. 11, 1957, 23–78. o.
- Vincenzo Poggi: *Bellarmino e le tre Rome*. In: *Idea giuridica e politica di Roma e personalità storiche I*. A cura di P. Catalano, P. Siniscalco, Roma, 1990, 183–197. o.
- Razvit'ije russkovo prava v XV–pervoj polovin'e XVII v.* Red. V. S. Nersesjanc, Moskva, 1986.
- A. Rozsgyesztsvenszkij: *Razsuzsdenije o vlijanyiji greko-rimskogo prava na rosszijszkije zakoni*. Moskva, 1843.
- Srdan Šarkić: *L'idée de Rome dans la pensée et l'action du tsar Dusan*. In: *Idea giuridica e politica di Roma e personalità storiche I*. A cura di P. Catalano, P. Siniscalco, Roma, 1990, 148. o.

- J. N. Scsapov: *Vizantijszkoje i juznoszlavjanszkoje pravovoje naszledenije na Ruzsi XI–XIII vv.* Moszkva, 1978.
- Lothar Schultze: *Russische Rechtsgeschichte. Von den Anfängen bis zur Gegenwart einschließlich des Rechts der Sowjetunion.* Lahr (Schwarzwald), 1951.
- Constantin Simon: *Antonio Possevino S. I. and the Three Romes.* In: *Idea giuridica e politica di Roma e personalità storiche I.* A cura di P. Catalano, P. Siniscalco, Roma, 1990, 199–212. o.
- Igor Smolitsch: *Russisches Mönchtum.* Augustinus Verlag, Würzburg 1953.
- Alexander V. Solovjev: *L'influence du droit byzantin dans les pays orthodoxes.* In: *Atti del Congresso internazionale di scienze storiche VI.* Firenze, 1956.
- Günther Stökl: *Der russische Staat in Mittelalter und Früher Neuzeit.* Franz Steiner, Wiesbaden, 1981.
- N. S. Szuvorov: *Szledü zapadnokatolicszszkava cerkovnava prava v pamjatnyikah drevnovo russzkava prava.* Jarosláv, 1888.
- Ewald S. Tobien: *Die Prawda Russkaja, das älteste Rechtsbuch Russlands, nach allen bisher entdeckten und herausgegebenen Handschriften verglichen, verdeutscht und erläutert.* Theil I. St. Petersburg, 1844.
- George Vernadsky: *Medieval Russian Laws.* Columbia University Press, New York, 1947.
- P. Vocí: *Per la definizione dell'imperium.* In: *Studi E. Albertario.* I. Milano, 1953.
- Vladimir Vodoff: *Naissance de la chrétienté russe.* Librairie Arthème Fayard, Paris, 1988.
- Gerhard Wesenberg: *Zur Frage der Kontinuität zwischen königlicher Gewalt und Beamten Gewalt in Rom.* Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte (Germ. Abt.), Vol. 70, No. 1., 1953.
- Reinhard Wittram: *Peter der Große. Der Eintritt Rußlands in die Neuzeit.* Springer, Berlin, 1954.
- Reinhard Wittram: *Peter I. Czar und Kaiser I–II.* Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1964.
- Zéas: *Études historiques sur la législation russe ancienne et moderne.* Auguste Durand, Paris, 1862.
- Ivan Žužek: *Kormčaja Kniga. Studies on the Chief Code of Russian Canon Law.* Orientalia Christiana Analecta 168., Roma, 1964.